

Olga Movchan

PhD hab. (History), Senior researcher,

National Museum of the Holodomor-Genocide,

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-2581-1458>

e-mail: olgamovchanhis@gmail.ua

Bibliographic Description of the Article: *Movchan, O. (2022). The genesis, dynamics and current state of scientific discourse on the problem of the famine of 1921–1923 in the Ukrainian SSR in Ukrainian historiography *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 28, 41-53. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2022-28-Movchan*

THE GENESIS, DYNAMICS AND CURRENT STATE OF SCIENTIFIC DISCOURSE ON THE PROBLEM OF THE FAMINE OF 1921–1923 IN THE UKRAINIAN SSR IN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

Abstract. *The aim of the article is a conceptual understanding of the genesis, development, and current state of the scientific controversy on the issue of the famine of 1921–1923 in Ukrainian historiography based on a critical analysis of historiographical sources.*

The scientific novelty of the publication is determined by the analysis of the conceptual foundations of the scientific heritage of Ukrainian historians on the problem of the famine of 1921–1923 in Ukraine.

Conclusions. *Studies of the famine of 1921–1923. in Ukrainian historiography, it was initiated by North American historians of the Ukrainian diaspora in the colonial-imperial discourse, according to which the famine was seen as a consequence of the colonial policy of the Russian occupation government aimed at plundering Ukraine's resources and denationalizing Ukrainians. On the basis of this methodological approach, the concept of predetermination of this famine was formed «starvation politic» the Bolsheviks, which aimed to use crop failure to suppress the insurgency of Ukrainians. In the 1950s, to characterize the famine of 1921–1923, the term «artificial famine» was used, as previously used as a functional synonym for the Holodomor of 1932–1933. Since the 1980s. Lenin's «hunger policy» began to be considered as a model of J. Stalin's organization of the Holodomor of 1932–1933., and since the 2020s. – as a component of the policy of genocide of Ukrainians by the Leninist-Stalinist leadership.*

The domestic historiography of the problem was formed within the Soviet historiographical process. The fundamental principles of the Soviet concept of famine were laid down in the writings of party-Soviet leaders of the early 1920s. on the principles of Marxist-Leninist methodology. Its class, party, and imperial character methodologically, factually, and thematically limited the study of the history of famine. Finally, the Soviet ideological construct of the history of the famine was formed by Russian historians in the 1970s. from certain historical mythologemes. He imagined an imperial-colonial myth that concealed the true cause of the famine in the Ukrainian SSR – the anti-Ukrainian colonial policy of the Moscow party-Soviet center. The Soviet myth of famine served as an integral component of ideological colonialism in Ukraine. Positive changes in national historiography have emerged since the second half of the 80s. Ukrainian scientists have attempted to find new theoretical and conceptual foundations for studying the history of famine.

Defining the conceptual foundations of modern national historiography of the first mass artificial famine in Soviet Ukraine, it is worth noting that its development began in line with the totalitarian paradigm, while imperial-colonial discourse remained on the margins for some time. Trying to break out of a rather mechanistic scheme of covering Soviet history, the researchers resorted to the methodological experience of foreign Western historiography. They did a lot to clear the historiographical space from the imperial-colonial myths of Russian historiography. Since the 2000s. the history of the first famine in Soviet Ukraine begins to be considered in the discourse of genocide. The peculiarity of the development of the Ukrainian historiography of the first Soviet famine in recent times was the spread of its interpretation, first as artificial or deliberately organized, and over time, on the basis of the discovery of previously unknown facts of mass famine in 1922–1923, not only in officially starving (southeastern), but also in other areas – as «mass artificial».

Keywords: *Ukrainian historiography, mass artificial famine of 1921–1923 in Ukraine, totalitarian paradigm, imperial-colonial discourse, discourse of genocide.*

Ольга Мовчан

доктор історичних наук, провідний науковий співробітник,
Національний музей Голодомору-геноциду, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-2581-1458>
e-mail: olgamovchanhis@gmail.ua

Бібліографічний опис для цитування: Мовчан О. Генеза, динаміка та сучасний стан наукового дискурсу з проблеми голоду 1921–1923 рр. в УСРР в українській історіографії. *Український селянин*. 2022. Вип. 28. С. 41-53. doi: 10.31651/2413-8142-2022-28-Movchan

ГЕНЕЗА, ДИНАМІКА ТА СУЧАСНИЙ СТАН НАУКОВОГО ДИСКУРСУ З ПРОБЛЕМИ ГОЛОДУ 1921–1923 РР. В УСРР В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Анотація. *Мета статті* – концептуальне осмислення генези, розвитку та сучасного стану наукової полеміки з проблеми голоду 1921–1923 рр. в українській історіографії на основі критичного аналізу історіографічних джерел.

Наукова новизна публікації визначається аналізом концептуальних засад наукової спадщини українських істориків з проблеми голоду 1921–1923 рр. в Україні.

Висновки. Дослідження голоду 1921–1923 рр. в українській історіографії започатковано північно-американськими істориками української діаспори в колоніально-імперському дискурсі, згідно з яким голод розглядався як наслідок колоніальної політики російського окупаційного уряду, спрямованої на грабунок ресурсів України і денационалізацію українців. На основі такого методологічного підходу було сформовано концепцію зумовленості цього голоду «голодовою політикою» більшовиків, що мала на меті використання неврожаю для придушення повстанського руху українців. В 1950-х рр. для характеристики голоду 1921–1923 рр. було використано термін «штучний голод», який раніше використовувався як функціональний синонім Голодомору 1932–1933 рр. З 1980-х рр. ленінська «голодова політика» почала розглядатись як модель організації Й. Сталіним Голодомору 1932–1933 рр., а з 2020-х рр. – як складник політики геноциду українців ленінсько-сталінським керівництвом.

Вітчизняна історіографія проблеми формувалася в межах советського історіографічного процесу. Зasadничі принципи советської концепції голоду закладались у працях партійно-советських діячів початку 1920-х рр. на принципах марксистсько-ленінської методології. Її класовий, партійний та імперський характер методологічно, фактологічно і тематично обмежили дослідження історії голоду. Остаточо советській ідеологічний конструкт історії голоду був сформований російськими істориками в 1970-х рр. з окремих історичних міфологем. Він уявляв імперсько-колоніальний міф, який приховував справжню причину голоду в УСРР – антиукраїнську колоніальну політику московського партійно-советського центру. Советській міф голоду служив компонентом ідеологічного колоніалізму в Україні. Позитивні зміни у вітчизняній історіографії намітилися із другої половини 1980-х рр. Українські вчені зробили спроби пошуку нових теоретико-концептуальних засад вивчення історії голоду.

Визначаючи концептуальні засади сучасної вітчизняної історіографії першого масового штучного голоду в советській Україні, варто зауважити, що її розвиток розпочався в руслі тоталітарної парадигми, тоді як імперсько-колоніальний дискурс певний час залишався на маргінесі. Намагаючись вирватися з доволі механістичної схеми висвітлення советської історії, дослідники удавалися до методологічного досвіду зарубіжної західної історіографії. Вони зробили чимало, щоб очистити історіографічний простір від імперсько-колоніальних міфів російської історіографії. З 2000-х рр. історія першого голоду в советській Україні починає розглядатись і в дискурсі геноциду. Особливістю розвитку української історіографії першого советського голоду в останній час стало поширення його тлумачення спочатку як штучного або навмисно організованого, а з часом, на підставі виявлення раніше невідомих фактів масового голоду в 1922–1923 рр. не тільки в офіційно голодуючих (південно-східних), а й інших місцевостях – як «масового штучного».

Ключові слова: українська історіографія, масовий штучний голод 1921–1923 рр. в Україні, тоталітарна парадигма, імперсько-колоніальний дискурс, дискурс геноциду.

Постановка проблеми. Проблематика масового штучного голоду в Україні початку 1920-х рр. не є новою для вітчизняної історіографії. Проте, на відміну від Голодомору-геноциду 1932–1933 рр., його історія вивчена менш ґрунтовно. Зокрема, слабо досліджена історіографія з проблеми першого советського голоду в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній історіографії перші розвідки з цієї проблематики з'явилися на початку 2000-х років. Їх автори А. Троян і А. Ліньов досліджили стан наукової розробки проблеми вітчизняними істориками у 1990-х роках. Так, А. Ліньов обмежився територіальними межами Миколаївської губернії – однієї з п'яти голодуючих губерній УСРР¹. Наступні історіографічні огляди О. Тригуба, Т. Михайловського, В. Погромського, О. Мовчан, В. Шкварця і К. Горбунова мають вузько тематичну або регіональну спрямованість². Крен у висвітленні внеску миколаївських і херсонських істориків у вивчення історії голоду 1921–1923 рр. на території Миколаївської і Одеської губерній присутній і в статті В. Кириленка «Історіографія голоду 1921–1923 рр. на Півдні України»³. Поодинокі історіографічні розвідки (Е. Катуніна та А. Марченка) присвячені вивченню наукового доробку істориків української діаспори М. Шаповала і Р. Сербина з історії голоду 1921–1923 рр. в Україні⁴. Домінантним явищем у більшості розглянутих праць є переказ змісту публікацій, що аналізуються, або, по суті, їх бібліографічний огляд. Тобто, більшість історіографів досліджує прирощення історичних знань з теми першого советського голоду як кумулятивний процес, без врахування динаміки боротьби ідей.

Метою статті є концептуальне осмислення генези, розвитку та сучасного стану наукової полеміки з проблеми голоду 1921–1923 рр. в українській історіографії на основі критичного аналізу історіографічних джерел.

Виклад основного матеріалу. Вивчення голоду початку 1920-х рр. започаткували очевидці тогочасних подій, що опинилися у вигнанні за межами СРСР. Спираючись на доступне коло джерел – спогади, свідчення працівників іноземних організацій допомоги голодуючим та матеріали тогочасної преси, українські громадські й політичні діячі, що емігрували до США і Канади, намагались відтворити історичну правду. Не заперечуючи неврожай та післявоєнну розруху, безгосподарність більшовиків та реквізиційний характер державних хлібозаготівель, вони вважали головною причиною голоду в Україні політику «єдиної ніділімої» окупаційної влади російських більшовиків, що мала на меті не тільки пограбування продовольчих ресурсів України, а й нищення української нації. Вони стверджували про злочинне використання більшовиками неврожаю з метою придушення повстанського руху українських селян, які як носії української ідентичності боролись не тільки за соціальне, а й національне самовизначення. Методом упокоєння національно-свідомих українців, на їх думку, була «голодова політика», що катастрофічно посилювала продовольчу кризу в Україні й призвела до масового голоду.

Так, ще у 1923 р. лідери Української СДРП І. Мазепа і П. Феденко у брошурі «Голод на Україні», що була опублікована в Берліні німецькою і англійською мовами (нині її текст як додаток опублікований у третій частині монографії І. Мазепа про Українську революцію), звертають увагу на те, що

1 Троян А. Перший радянський голодомор на Україні: історіографія проблеми. *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського]. Серія: Історія*. 2002. Вип. 4. С. 240–244; Ліньов А. До історіографії проблеми голоду 1921–1923 років на Миколаївщині. *Українська державність: проблеми історії, права, економіки, мовознавства, філософії, політології та культури: Всеукраїнська наукова конференція, присвячена 10-й річниці незалежності України*. Миколаїв–Одеса: Вид-во Тетра, 2001. С. 88–90.

2 Михайловський Т. АРА на Півдні України (1921–1923 рр.): історіографія проблеми. *Емінак*. 2009. №1–4. С. 88–94; Михайловський Т. Міжнародні організації на півдні України у 20-х роках ХХ ст.: історіографія питання. *Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського. Історичні науки*. 2013. Вип. 3.35. С. 241–247; Погромський В. Сучасні дослідження з історії діяльності «Джойнт» в Україні у вітчизняній та діаспорній історіографії. *Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського. Історичні науки*. 2013. Вип. 3.34. С. 272–277; Тригуб О., Михайловський Т. Міжнародні гуманітарні організації на Півдні України у 20-х рр. ХХ ст. Миколаїв: Іліон, 2020. С. 7–23; Шкварець В., Горбунов Є., Горбунов К. Історіософія та історіографія голодоморів–людоморів на Миколаївщині. Миколаїв: Вид-во Шамрай, 2008. 288 с.; Мовчан О. Кампанії з вилучення церковних цінностей 1922 р. в Україні: історіографія проблеми. *Матеріали науково-практичної конференції «Масовий штучний голод 1921–1923 рр. (До 100 роковин)*, м. Київ, 30 верес. 1930 р. Вишгород: ПП Сергійчук М.І. 2021. С. 69–83.

3 Кириленко В. Історіографія проблеми голоду 1921–1923 рр. на Півдні України. *Аркасівські читання: матеріали II міжнародної науково-практичної конференції (27–28 квіт. 2012 р.)*. Миколаїв: МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2012. С. 309–311.

4 Катуніна Е. Проблемы голода в работе Р. Сербина «Голод 1921–1923 и украинская пресса в Канаде». *Культура народов Причерноморья*. 2001. №22. С. 96–100; Марченка А. Шаповал про організацію більшовицьким режимом голодомору в Україні 1921–1923 рр. *Матеріали міжнародної конференції «Штучні голоди в Україні ХХ століття»*. м. Київ, 16 трав. 2018 року. Київ; Дрогобич: Коло, 2018. С. 229–261.

північні губернії України мали достатньо ресурсів, використавши які можна було запобігти масовому вимиранню на її Півдні. Однак цьому, окрім усього іншого, пишуть вони, заважало те, що, «супроти голодуючої південної України була заведена блокада. Населення голодуючих українських губерній не сміє ні купити, ні виміняти збіжжя в північній частині України. Військові відділи російської окупаційної армії замкнули всі шляхи, що ведуть із голодуючих областей України в ліпше забезпечені області». З приводу мети такої політики І. Мазепа і П. Феденко зробили висновок: «Голодова політика більшовиків на Україні має намір ослабити політичну активність українських народних мас в їхній боротьбі проти окупації, хоч би навіть через знищення частини української людності»⁵.

На використанні більшовиками голоду як засобу нищення українців зауважував і автор першої монографії з історії українського голоду початку 1920-х років, громадський діяч та історик І. Герасимович. Характеризуючи поведінку російських окупантів в Україні як варварську, він писав, що «загарбники з Росії не тільки вогнем і мечем, а й голодом нищили український народ у хвилину його нового, кривавого змагання збудувати свою власну хату, незалежну Україну»⁶. Можливість здійснення колоніальної політики в Україні він пояснював «комедією «паперового» договору про військово-політичний союз між РСФРР і УСРР»⁷, а соціально-економічну причинність голоду – негативними економічними наслідками аграрної політики більшовиків через примусову колективізацію селянських господарств і терористичну політику хлібозаготівель⁸.

На свідомому використанні «більшовиками-московинами» неврожаю для нищення українців, насамперед українських селян, наголошує інший історик української діаспори Р. Млиновецький, який в 1950-х рр. продовжив дослідження першого голоду в советській Україні на підставі використання офіційних документів і тогочасної советської преси. Стверджуючи про обізнаність

російських більшовиків із катастрофічною продовольчою ситуацією на півдні України (наводить факти про поінформованість уряду УСРР), він, як й І. Герасименко, доводить, що вони не тільки встановлювали підвищені податкові завдання для українських селян та ввозили хліб до Російської Федерації навіть із неврожайних місцевостей УСРР, а й намагалися втаємничити інформацію про український голод від світової громадськості⁹. Ці факти, на його думку, дозволяють зробити обґрунтований висновок, що голод 1921–1923 рр. в советській Україні був «наслідком планової московської політики», що навмисно спрямовувалася на «вимищення в найбільш дикий, канібальський, нелюдський спосіб коло 6 000 000 українців, переважно селян». Тому для характеристики цього голоду він використовує термін «штучний»¹⁰.

Вітчизняні історики починають згадувати про перший советський голод від другої половини 1950-х рр. Спочатку в контексті советського історичного міфу про шпигунську діяльність Американської адміністрації допомоги на Півдні України «під прапором» допомоги голодуючим, що формувався у зв'язку з посиленням антиамериканських тенденцій у політиці¹¹. Невдовзі в працях із історії відбудови сільського господарства в 1921–1925 рр., які конструювали інший історичний міф про позитивний вплив на стан сільського господарства продподатку 1921 р.¹², якого насправді не було, як і господарської відбудови в 1921–1922 рр.

Проблематика першого советського голоду актуалізувалась в 1960–1980-х роках. Українська советська історіографія ретранслювала міф про голод, що формувався в російській советській історіографії на підставі ідеологічних концептів, накреслених більшовицькими лідерами в 1920-х роках. Вітчизняні історики намагались обґрунтувати ключові положення більшовицького ідеологічного конструкту, що складався з окремих історичних міфологем: про провідну роль партії більшовиків у боротьбі з голодом і врятуванні голодуючих¹³; про підтримку тру-

5 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції (1917-1921 рр.). Київ: Темпора, 2003. С. 507.

6 Герасимович І. Голод на Україні. Препринте вид. Київ: Вид-во «Центр учбової літератури», 2020. С. 3.

7 Ibid. С. 41.

8 Ibid. С. 35-82.

9 Млиновецький Р. Голод в Україні в світлі урядових даних. Б.М.: Б.В., 1958. С.4.

10 Ibid. С. 8.

11 Портной І. Провал антисоветской деятельности АРА на юге Украины (декабрь 1921 г. – июнь 1923 г.): Дис. ... канд. ист. наук. Одесса, 1955. XII, 294 +37 с.

12 Самофалов В. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921-1925 рр.). Київ: Держполітвидав, 1963. 378 с.

13 Бакуменко П. Борьба партии и советских органов Украины за преодоление продовольственных трудностей (1921-1922). Ученые

дящими «ленінського плану боротьби з голодом», який нібито існував; про «братерську взаємодопомогу» «радянських» республік у боротьбі з голодом¹⁴; про антинародну діяльність внутрішніх і зовнішніх класових ворогів «радянської» влади, які намагались використати голод для її повалення¹⁵; про значну допомогу голодуючим з боку «Міжробдому», розміри якої, нібито, перевершували допомогу решти іноземних гуманітарних організацій¹⁶.

Позитивні зміни у дослідженні проблеми першого советського голоду намітились в умовах «гласності» та «перебудови» й були первісно пов'язані зі зміною ракурсу її розгляду. У цю добу були зроблені й перші спроби переосмислення історії голоду 1921–1923 рр. в УСРР, які, як зазначає дослідник советської продовольчої політики в Україні Б. Хорошун, належали О. Мовчан¹⁷. Він зауважує, що у її статті, що з'явилась тогочас, причинами голоду визнаються «воєнно-адміністративні методи господарювання більшовиків і зверхцентралізовані міжреспубліканські відносини»¹⁸, зумовлені впливом російської історіографії доби «перебудови» на концептуальні уявлення авторки. Зазначимо, що, разом із тим, авторкою ретрансльовано міфи радянської історіографії про «добровільний характер кампанії допомоги голодуючому Поволжю з боку українських робітників і селян» та про зумовленість політики більшовиків в Україні, що призвела до голоду на її території, надзвичайними обставинами в «країні Рад».

На нашу думку, важливим здобутком історіографії голоду 1921–1923 рр. в Україні періоду горбачовської «перебудови» є накопичення фактологічного матеріалу, що

руйнував советській міф про цей голод і підштовхував істориків до необхідності концептуального переосмислення його історії. Мова йде про виявлення фактів грабінницького використання більшовиками продовольчих ресурсів України задля першочергового врятування голодуючих в Росії, що призвели до катастрофічного погіршення наслідків недороду в УСРР¹⁹. На розкритті О. Мовчан «постійного фактору» продзаготівель і політики розрізнення «боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаю в Україні», що вимагали втаємничення українського голоду, – зауважує В. Гудзь²⁰.

Більш плідно проблематика українського голоду досліджувалась в українській зарубіжній історіографії. Над документальним обґрунтуванням концепції навмисного (інтенціонального) і свідомого голоду в УСРР працювали північно-американські історики українського походження – Р. Сербин і В. Веріга. Р. Сербин, дослідивши схожість і відмінність перших советських голодів, зробив висновок про те, що голод, організований більшовиками в Україні напочатку 1920-х рр., послужив моделлю для наступного злочину проти українців у 1932–1933 рр.²¹

Після проголошення Україною незалежності розпочався сучасний період в історіографії проблеми, що характеризується подальшим переосмисленням причин, перебігу та наслідків голоду в умовах поступової теоретико-світоглядної трансформації історичної науки. Цьому процесу сприяло формування нової концепції політичної та економічної історії УСРР, розуміння з нових науково-теоретичних позицій аграрної історії, характеру компартійно-державного управління; міждержавних відносин між РСФРР і УСРР та

записки. Киевского исторического института, 1958. Вип. 2 С. 87-118; Чупрун О. Борьба одесских коммунистов с голодом 1921–1922 гг. Научные записки Днепропетровского государственного университета. Днепропетровск, 1956. Т. 56. Вып.4. С.63–46; Ланда С. Борьба з голодом на Одещині. 1921-1922 рр. *Український історичний журнал*. 1962. №10. С. 118-120; Хорошун Б. КП(б)У в боротьбі з голодом в 1921-1922 рр. *Український історичний журнал* 1987. №7. С. 98-105;

14 Мовчан О. Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к нэпу. Киев: Наукова думка, 1988. 124 с.

15 Сташевський Д. Експансія США під виглядом «допомоги» (1919-1923). К.: Вид-во АН УРСР. 1960. 310 с.

16 Макаренко А. Могучая сила пролетарской солидарности: Поддержка международным пролетариатом страны Советов в 1921-1925 гг. Москва: Госполитиздат, 1976. 276 с.; Макаренко А. Провал антирадянської політики міжнародного імперіалізму (1917-1924). Київ: Вид-во АН УССР. 1957. 246 с.

17 Мовчан О. Голод 1921-1923 рр. на Україні. *Український історичний журнал*. 1990. №10. С. 38-45; № 12. С. 30-36.

18 Хорошун Б. Продовольча політика в Україні в 1920-1930-х роках: Історія України: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. 07.00.01. Київ, 1999. С. 7.

19 Мова йде про інформаційну блокаду голоду в УСРР (до 1922 р. та після жнив того року); ревізії зерна в українських селян у кількості, що порушувала хлібфуражний баланс селянських господарств; надмірне вивезенні українського зерна до РСФРР; а також блокування гуманітарної допомоги голодуючим українцям задля її пріоритетного використання для росіян (до 1922 р.).

20 Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні. Мелітополь: ФОП Однорог Т. В., 2019. С. 601.

21 Wusyl V. Famine in Ukraine in 1921-1923 and soviet government's countermeasures *Nationalities papers*. 1984. № 2. Pp. 265-285; Serbyn R. Famine in Ukraine 1932-1933. Edmonton. 1986. P. 147-178; Serbyn R. Le premiere famine in Ukraine et o'ccident. *L'eas europeen*. 1987. №. 206 (avril-juin). Pp.31-37; Serbyn R. The first men-maid famine in soviet Ukraine. *Ukrainian weekly (Jersey-city)*. 1988. 6 November; Сербин Р. Протест робітників проти вивозу збіжжя за кордон під час першого голоду в Україні, 1921-1923, документи. *Український історик*. 1989. №4. С. 49-75.

національної політики більшовиків в Україні. Кожен із етапів переосмислення советської історії впливав на розвиток концептуальних уявлень вітчизняних істориків про перший советський голод.

Подальше переосмислення історії голоду 1921–1923 рр. було пов'язано з пошуком і публікацією нових історичних джерел. На початку 1990-х рр. майже одночасно з'явилися дві збірки документів і матеріалів із історії цього лиха. Перша упорядкована вітчизняними істориками і архівістами О. Мовчан, А. Огінською та Л. Яковлевою на базі відбору архівних документів переважно з двох центральних архівосховищ України (Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та Центрального державного архіву громадських об'єднань України)²². Друга підготовлена канадським істориком Р. Сербініми на основі відбору тематичних статей і повідомлень із української преси в Канаді²³.

Незважаючи на використання різноманових джерел, автори збірок дійшли до ідентичних висновків щодо визначення географії голодного лиха (локалізації на Півдні України), його хронологічних меж (1921–1923 рр.) і «пускових механізмів» (надмірного вивозу продовольства до РСФРР та на експорт). Разом із тим, їх концептуальні уявлення про голод різнилися. У вступній статті до збірки Р. Сербин визначив першопричиною лиха «колоніальну політику московського уряду», а О. Мовчан і С. Кульчицький зауважили на «хлібозаготівельній політиці [більшовиків] в умовах воєнного комунізму», оскільки «неп в Україні в 1921 р. ще не прийшов»²⁴. Тобто, Р. Сербин розглянув проблему голоду в імперському дискурсі, а С. Кульчицький та О. Мовчан – в тоталітарно-комуністичному.

Напрацювання у вітчизняній історіографії нових концептуальних уявлень про перший советський голод було неможливо без звільнення історичної думки від пут імперської російської ідеології. Перші кроки на шляху до визнання голоду «імперською

зброєю» Кремля С. Кульчицьким і О. Мовчан були зроблені в брошурі «Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр.» (1993 р. видання). Помітивши, що «в умовах голоду політична активність селянства зменшилася практично до нуля», вони підтримали концепт істориків української діаспори про те, що реквізиційна політика хлібозаготівель мала не тільки економічну, а й політичну мету, оскільки здійснювалася не тільки заради продовольчого забезпечення Червоної армії та промисловості, насамперед російської, а й з метою приборкання повстанського руху українських селян, які становили основу української нації і були носіями української ідентичності. Тобто, подібно інституту заручництва або концтаборів, продрозверстка служила інструментом політичного терору більшовиків. Так само як і голод, який вона спричинила²⁵.

Як двоїсту визначив позицію центральної влади щодо українських голодуючих В. Кириленко. Він зауважив, що, з одного боку, вона намагалася здійснити нереальну політику хлібозаготівель, «часто застосовуючи насильницькі методи в поєднанні з офіційним репресивним тиском», а з іншого – прагнула «уникнути значних демографічних втрат». Водночас, «незважаючи на двоїстість у деяких питаннях», позиція влади завжди залишалася однозначною щодо використання голоду як зброї придушення повстанського руху селян і боротьби з церквою²⁶.

На необхідності «систематичного дослідження впливу голоду на селянський рух, який ніхто не проводив», зауважила запорізька історикня Г. Турченко. Вона намагалася довести версію про терор голодом в Україні на підставі документів, що на той час були у розпорядженні істориків²⁷. Іншу спробу підтвердження цієї версії, але в хронологічних межах 1920-х – 1930-х років, зробив В. Улянич²⁸. Надалі, незважаючи на активне вивчення у вітчизняній історіографії повстанського руху селян, ця проблема спеціально не досліджувалася.

22 Голод 1921–1923 років в Україні: збірник док. і матеріалів / упоряд.: О. М. Мовчан, А.П. Огінська, Л.В. Яковлева. Київ: Наук. думка, 1993. 237 с.

23 Сербин Р. Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді. Українсько-канадський дослідно-документальний центр. Інститут української археографії Академії наук України, 1993. 704 с.

24 Кульчицький С., Мовчан О. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. *Історичні зошити*. 1993. С.16.

25 *Ibid.* С.25–31, 63.

26 Кириленко В. Голод 1921–1923 років у південній Україні: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07. 00.01. Миколаїв, 2015. С. 62.

27 Турченко Г. Терор голодом на Півдні України у 1921–1923 рр. /Україна модерна і сучасна (історія, історіографія та джерелознавство): Матеріали наукових читань, присвячених 60-річчю ювілею проф. Г.К. Швидько. Дніпропетровськ: Нац. гірнич. ун-т, 2004. С. 149–155; Турченко Г. Голод 1921–1923 рр. як засіб державного терору радянської влади на Півдні України. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2012. Вип. XXXII.

28 Улянич В. Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921–1933 роках. Київ: МАУП, 2004. 84 с.

З подання В. Сергійчука на початку 2000-х років у вітчизняній історіографії з'явилась оцінка голоду 1921–1923 рр. як штучного або навмисно організованого. В авторській збірці «Як нас морили голодом: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.» В. Сергійчук кваліфікує організацію першого советського голоду як складник політики «геноциду українського народу в ХХ ст., ... організованого більшовицькою владою» завдяки окупації УНР²⁹.

Як ланцюжок «перманентного і тоталітарного Голодомору 1921–1933 рр.» розглядає перший советський голод в Україні В. Улянич. Він вважає, що штучні голодомори були «стратегією війни Кремля проти українського народу» з метою «знищення українського селянства»³⁰. Ф. Зубанич в есе «Чорна книга України», що містить документи, архівні матеріали, листи, доповіді та дослідження про злочини советської влади проти української нації, характеризує голодомор 1921–1923 рр. «як прелюдію до ще масштабнішої національної трагедії нашого народу в 1932–1933 рр.»³¹.

На підставі порівняльного аналізу радянських голодоморів 1921–1923 рр. і 1932–1933 рр. намагалася розкрити спільний механізм їх організації О. Мовчан.³² На початку 2000-х рр. вона визнала їх зумовленість не тільки класовою антиселянською, а й національною політикою більшовиків³³.

Погляди С. Кульчицького на причини голоду не змінювалися в процесі вивчення історії формування советського тоталітарного режиму в Україні й советської імперії СРСР. Визначаючи «підвалини трьох українських голодоморів», він зауважив на ставленні правлячої партії до селянства «як до класу ворожого комуністичній доктрині, системі і державі» та «на підведенні під тоталітарний режим адекватної йому директивно-планової економіки»³⁴. Разом із тим, розглядаючи проблему голоду, С. Кульчицький наводив факти що засвідчують ставлення В. Леніна до Укра-

їни як до сировинного та продовольчого придатку Росії³⁵.

У наступних публікаціях із історії голодів в советській Україні він зауважує на принциповій відмінності голодів 1921–1923 рр. і 1946–1947 рр. від Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. Аналізуючи зміст терміну «Голодомор», він наголошує на неприпустимості його застосування щодо характеристики всіх советських голодів, оскільки це знецінює цей термін, винайдений у діаспорі для характеристики трагедії 1932–1933 рр., що зумовлена геноцидом українців як нації, та баналізує саму трагедію. Цей висновок аргументується тим, що «... на відміну від голоду 1932–1933 років, ... голоди 1921–1923 і 1946–1947 років ... були після тривалих війн, супроводжуваних величезними втратами й масштабними міграціями. ... В обох випадках радянська влада визнавала наявність голоду, зумовленого катастрофічною посухою та повоеною розрухою, тобто всім зрозумілими причинами, а тому погоджувалася приймати іноземну гуманітарну допомогу. Американська адміністрація допомоги (АРА) і місія Нансена надали в 1922-му році голодуючим селянам Півдня України 193 млн пайків. Адміністрація допомоги і відбудови при ООН (ЮНРРА) поставила в Україну в 1946–1947 роках 234 тис. т продовольства. За кадром лишилося те, що в голодуючих селян хліб забирали в 1921–1923-му, щоб нагодувати петроградських і московських робітників, а в 1946–1947-му – щоб годувати населення Центрально-Східної Європи й таким чином підтримати місцевих комуністів. Однак цілеспрямованого наміру нищити власне населення голодом у цих випадках у влади не було». Тобто цей голод не мав умисний, тобто штучний характер³⁶.

Аргументуючи цей висновок, С. Кульчицький, на жаль, не згадує про наполегливі спроби Кремля втаємничити інформацію про голод в УСРР від світової громадськості та інші складові його голодотворної політики³⁷

29 Сергійчук В. Як нас морили голодом: 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 рр. Київ: Видавнича Українська спілка, 2003. С. 2.

30 Улянич В. Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921-1933 рр.». Київ: МАУП, 2004. С. 4, 12.

31 Чорна книга України: збірник док., архівних матеріалів, листів, доповідей, досліджень, есе / упоряд. Ф. Зубанич. Київ: Просвіта, 1998. С. 102.

32 Мовчан О. Голодомори в Україні 1921-1923 і 1932-1933 рр.: спільне і відмінне. *Найбільший злочин історії: матеріали науково-практичної конференції "Слобожанщина: Голодомор 1932-1933 рр."*. Київ: Просвіта, 1993, С. 39-42; Мовчан О. З ленінського 1921 р. почався сталінський 1933 р. *Україна*. 1993. № 13. С. 10-13.

33 Мовчан О. Голод 1932-1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Київ: Наукова думка, 2003. С. 220-245.

34 Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. Київ ; Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000. С. 7-14.

35 Кульчицький С., Мовчан О. Невідомі сторінки голоду 1921-1923 рр. в Україні. *Історичні зошити*. К.: Інститут історії України. 1993. 71 с.; Кульчицький С. *Комунізм в Україні перше десятиріччя (1919-1928 рр.)*. Київ: Основи, 1996. С. 55-65.

36 Кульчицький С. Голодомор як геноцид: якою мусить бути доказова база? *Тиждень*. 2013. №47 (471).

37 Політика, що з різних причин призводить до голоду або сприяє його виникненню.

в Україні, що ідентичні «інструментам» організації Голодомору 1932–1933 рр.

На відміну від С. Кульчицького, В. Марочко зауважує на подібності трьох голодів в советській Україні. Намагаючись підкреслити особисту провину В. Леніна за український голод 1921–1923 рр., він навіть називає цей злочин «ленінським людомором» або «ленінським Голодомором», «позаяк Голодомор є наслідком соціально-економічної політики більшовиків, втіленням практикуючого соціал-шовінізму (ленінський термін – В.М.) у формі класової боротьби». Він пише, що причетність більшовицького очільника до організації голоду «постає у його листах, працях, декретах, промовах, у таємних телеграмах до Наркомпрода УСРР» і підкреслює, що «їх достатньо вичерпно показав Микола Сядристий у своїй книжці «Молох ленінізму. Ідеологія державного терору». Більше того, М. Сядристий, як зазначає В. Марочко, вважає керманіча російських більшовиків В. Ульянова (Леніна) автором стратегічного плану всіх масових штучних голодів в Україні, який після його смерті послідовно втілював Й. Сталін³⁸. Всупереч цим твердженням, В. Марочко не вживає поняття «штучний голод» для характеристики голоду 1921–1923 рр., вважаючи його функціональним синонімом Голодомору-геноциду 1932–1933 рр., історичним терміном і явищем, що виникли в 1932 р.³⁹

Визначаючи тенденції розвитку вітчизняної історіографії проблеми масового штучного голоду 1921–1923 рр., зазначимо, що вона певний час розглядалась переважно у дискурсі тоталітарної парадигми. Тобто, домінуючою в пострадянській вітчизняній історіографії першого советського голоду була концепція, запропонована С. Кульчицьким на початку 1990-х рр. Так, автор першої пострадянської дисертації з цієї проблематики Б. Драмарецький писав, що головними причинами голоду 1921–1923 рр. були «позаекономічні методи господарювання, волонтаристське ставлення більшовицького уряду

до розвитку економіки», а також його «акції, спрямовані на упокорення багатомільйонних мас українського селянства, усього українського народу»⁴⁰.

Думки про те, що головною причиною голоду 1921–1923 рр. в Україні була «воєнно-комуністична» продовольча політика більшовиків, дотримується й автор іншої дисертації про перший советський голод В. Кириленко⁴¹. Аналогічні погляди висловлюють П. Брицький та М. Шитюк. Вони, як і С. Кульчицький, і О. Мовчан, зауважують на факті вибірковості політики московського центру щодо різних республік, охоплених голодом, та використанні голоду як терористичної зброї проти повстань українських селян⁴². Як «складову більшовицького терору», спрямованого на «придушення антикомуністичних повстанських рухів», розглядає голод 1921–1923 рр. на Півдні України і Г. Турченко⁴³.

Від розгляду проблеми голоду і продовольчої політики більшовиків суто у руслі тоталітарної концепції одним із перших відійшов дослідник продовольчої політики більшовиків Б. Хорошун. Вважаючи цю політику «складовою державної політики союзного уряду щодо України», що мала антиукраїнську спрямованість «внаслідок колоніальної залежності України від Москви», він показав, що вона використовувалася більшовиками як «інструмент тиску й впливу на українське селянство, зброя терору проти нього», зокрема терору голодом⁴⁴.

В останній час відбуваються суттєві зміни в концептуальних уявленнях українських істориків на проблему голоду. Все більше дослідників приходять до визнання цього лиха наслідком злочинної політики більшовиків, спрямованої на придушення національно-визвольного руху українців. До їх числа належить Б. Драмарецький, який визнав голод методом терористичної політики більшовиків, спрямованої на формування «нового суспільства»⁴⁵.

38 Марочко В. Ленінський людомор 1921–1923 рр.: «братній» розподіл смерті. Слово просвіти. 2018. №16 (954); Сядристий М. Молох ленінізму. Ідеологія державного терору. Київ: ЧП «Фірма «Грандма». 2017. 432 с.

39 Марочко В. Енциклопедія Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Дрогобич: Коло, 2018. С. 552.

40 Драмарецький Б. Голод 1921–1923 років в Україні: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1997. 23 с.

41 Кириленко В. Голод 1921–1923 років у південній Україні: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2015. С. 62.

42 Брицький П. Голодомори в радянській Україні. Чернівці: Черновецький нац. ун-т. 2013. С. 75.; Голодомори ХХ століття на території Миколаївщини: Миколаївщина в голодних 1921–1923 роках. Миколаїв: Вид-во «Шамрай». 2008. С. 28–29.

43 Турченко Г. Голод 1921–1923 рр. як засіб державного терору радянської влади на Півдні України. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2012. Вип. XXXII. С. 206–209.

44 Хорошун Б. Продовольча політика в Україні в 1920–1930-х роках: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.00. К., 1999. 24 с.

45 Драмарецький Б. Голод 1921–1923 рр. в Україні як спосіб формування «нового суспільства». *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Масовий штучний голод 1921–1923 рр.: до сотих роковин»*, м. Київ, 30 вересня 1921 р. Вишгород: ПП Сергійчук. С. 24–31.

Характеристика голоду 1921–1923 рр. в Україні як штучного, тобто навмисно організованого, запропонована Р. Млиновецьким, Р. Сербиним і В. Сергійчуком, поступово перетворюється з неологізму на сталий термін наукової і державної мови. Це засвічує проведення у 2018 р. в Києві міжнародної науково-практичної конференції «Штучні голоди в Україні ХХ ст.»⁴⁶.

Висновок про доцільність застосування терміну «штучний голод» для характеристики цього лиха зроблено у статті С. Маркової і Д. Байкеніча про соціально-економічні причини голоду 1921–1923 рр. в Україні на етапі його виникнення⁴⁷. Підставою для такого висновку є реквізиційний характер хлібозаготівель та надмірне вивезення зерна окупаційною владою до Російської Федерації та тривале невизнання голоду в УСРР. На нашу думку, авторам статті варто було б зауважити і на чиннику обізнаності влади з наслідками своєї політики, що спричинила або сприяла виникненню голоду, оскільки цей чинник допомагає повніше зрозуміти причини продовольчої катастрофи та визначити ступінь провини влади за злочин організації голоду. Бо лихо може статися і через некомпетентність або надзвичайну корумпованість посадовців, чи їх цілковиту байдужість до населення⁴⁸.

В останній час у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників з'явилась і більш розлога характеристика голоду 1921–1923 рр.: не тільки як штучного, а й масового. Це пов'язано з тим, що українські історики виявили документи, що констатують факти голодування українців після виконання так званого «продподатку» не тільки в офіційно голодуючих, а й інших місцевостях⁴⁹. Як масовий штучний голод розглянули це лихо учасники Міжнародної науково-практичної конференції, проведеної у вересні 2021 р. з ініціативи Національного музею Голодомору-геноциду, до сотих роковин цієї трагедії⁵⁰. Проте питання «території голоду» в українській історіографії чекає на дослідження.

У дискурсі про советський геноцид використовує термін «масовий штучний голод» Р. Сербін. Не випадково ілюстрацією до його статті «Масовий штучний голод 1921–1923 рр. в Україні» (опублікована на сайті Інституту Голодомору), є фото відомого науковця-правника Р. Лемкіна, який уперше запровадив термін геноцид як правове поняття та здійснив його наукову розробку, а у підряднику до фото наведено цитату Лемкіна про те, що «Голодомор є класичним прикладом радянського геноциду, найдовшого і наймасштабнішого експерименту з русифікації, а само – винищення української нації».⁵¹ Цьому висловлюванню «співзвучний» епіграф до статті – думка Р. Сербина про те, що «коли настає загроза голоду в колоніях і на материк, тоді імперіалістичні уряди рятують материк коштом колоній. Цей вияв уже 1921 року під час творення так званих соціалістичних радянських республік показує як зливався в одне єство традиційний колоніалізм з інтернаціональним соціалізмом».

Доказова база цього висновку складається з фактів анексії України Росією внаслідок трикратного вторгнення на її територію; встановлення в Україні маріонеткового уряду та контролю Кремля над її економікою, армією, шляхами сполучення та розподілом продовольства; розміщення на території УСРР російських армійських частин і підрозділів ВУЧК, що діяли при підтримці КНС; вилучення продовольчих ресурсів України для забезпечення окупаційної армії, російських промислових центрів і «червоних столиць»; політика розрізнення боротьби з голодом в УСРР і РСФРР; спроби блокування інформації про голод в Україні з метою спрямування гуманітарної допомоги виключно в голодуючі місцевості РСФРР.

Висновки. Підбиваючи підсумки історіографічного огляду, зазначимо, що дослідження голоду 1921–1923 рр. в українській історіографії було започатковано північно-американськими істориками української діаспори в колоніально-імперському дискурсі, згідно з яким голод розглядався як наслі-

46 Штучні голоди в Україні ХХ століття: *матеріали міжнародної конференції*, м. Київ, 16 травня 2018 р. Київ : Дрогобич: Коло, 2018. 368 с.

47 Маркова С., Байкеніч Д. Початок масового штучного голоду 1921–1923 рр. в Україні: суспільно-економічні причини: *матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Масовий штучний голод 1921–1923 рр. До сотих роковин*, м. Київ, 30 верес. 2021 р. Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2021. С. 45–56.

48 Гриневич Л. Голод 1928–1929 рр. в радянській Україні. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 6–8.

49 Васильєв В. Порівняльний аналіз голоду та Голодомору: Вінницька область (1920 - 1940-і рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. 2011. Вип. 3. С. 111–135.

50 *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Масовий штучний голод 1921–1923 рр.: до сотих роковин*, м. Київ, 30 вересня 1921 р. Вишгород: ПП Сергійчук. 135 с.

51 Штучний масовий голод 1921–1923 рр. URL: <https://holodomorinstitute.org.ua/1921-1923/>

док колоніальної політики російського окупаційного уряду, спрямованої на грабунок ресурсів України і денационалізацію українців. На основі такого методологічного підходу було сформовано концепцію зумовленості цього соціального лиха «голодовою політикою» більшовиків, що мала на меті використання неврожаю для придушення повстанського руху українців. Не випадково в 1950-х рр. для характеристики голоду 1921–1923 рр. було використано термін «штучний голод», який раніше використовувався як функціональний синонім Голодомору 1932–1933 рр. З 1980-х рр. ленінська «голодова політика» почала розглядатись як модель організації Й. Сталінін Голодомору 1932–1933 рр., а з 2020-х рр. – як складник політики геноциду українців ленінсько-сталінським керівництвом.

Вітчизняна історіографія проблеми формувалась у межах советського історіографічного процесу. Зasadничі принципи советської концепції голоду закладались у працях партійно-советських діячів початку 1920-х рр. на принципах марксистсько-ленінської методології. Її класовий, партійний та імперський характер методологічно, фактологічно і тематично обмежили дослідження історії голоду. Остаточно советський ідеологічний конструкт історії голоду був сформований російськими істориками в 1970-х рр. із окремих історичних міфологем. Він уявляв ім-

персько-колоніальний міф, який приховував справжню причину голоду в УСРР – антиукраїнську колоніальну політику московського партійно-советського центру. Советській міф голоду служив складовим компонентом ідеологічного колоніалізму в Україні.

Позитивні зміни у вітчизняній історіографії намітились від другої половини 1980-х рр. Українські вчені зробили спроби пошуку нових теоретико-концептуальних засад вивчення історії голоду.

Визначаючи концептуальні засади сучасної вітчизняної історіографії першого масового штучного голоду в советській Україні, зауважимо, що її розвиток розпочався в руслі тоталітарної парадигми, в той час як імперсько-колоніальний дискурс певний час залишався на маргінесі. Намагаючись вирватися з доволі механістичної схеми висвітлення советської історії, дослідники удавались до методологічного досвіду зарубіжної західної історіографії. Вони зробили чимало, щоб очистити історіографічний простір від імперсько-колоніальних міфів російської історіографії. Особливістю розвитку української історіографії першого советського голоду в останній час стало поширення його тлумачення спочатку як штучного або навмисно організованого, а з часом, на підставі виявлення раніше невідомих фактів масового голоду в 1921–1923 рр. не тільки в офіційно голодуючих (південно-східних), а й інших місцевостях – як «масового штучного».

References:

1. Bakumenko, P. (1958). *Borba partii i sovetskikh organov Ukraini za preodolenie prodovol'stvennikh trudnostei (1921-1922)*. [Struggle of the Party and Soviet Organs of Ukraine to Overcome Food Difficulties (1921-1922)]. *Uchenie zapiski Kievskogo istoricheskogo instituta*. [Scientific notes of the Kyiv Historical Institute], 2, 87-118. [in Russian].
2. Brytskyi, P. (2013). *Holodomory v radianskii Ukraini*. [Holodomor in Soviet Ukraine]. Chernivtsi. [in Ukrainian].
3. *Chorna knyha Ukrainy [The Black Book of Ukraine] (1998) (Ed) F. Zubanych*. Kyiv: Prosvita. [in Ukrainian].
4. Chuprun, O. (1956). *Borba odesskikh kommunistov s golodom 1921-1922 gg.* [The struggle of the Odessa communists against the famine in 1921-1922]. *Nauchnie zapiski Dnepropetrovskogo gosudarstvennogo universiteta*. [Scientific notes of the Dnepropetrovsk State University], 4, 63-46. [in Russian].
5. Dramaretskyi, B. (1997). *Holod 1921-1923 rokiv v Ukraini*. [Famine of 1921-1923 in Ukraine]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv.
6. Dramaretskyi, B. (2021). *Holod 1921-1923 rr. v Ukraini yak sposib formuvannia «novoho suspilstva»*. [Famine of 1921-1923 in Ukraine as a way of forming a "new society"]. *Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Masovyi shtuchnyi holod 1921-1923 rr.: do sotykh rokovyn»*. [Materials of the international scientific and practical conference "Mass artificial famine of 1921-1923: to the hundredth anniversary"]. Vyshhorod: PP Serhiichuk. [in Ukrainian].
7. Herasymovych, I. (2020). *Holod na Ukraini*. [Famine in Ukraine]. Kyiv: Tsentр uchbovoi literatury. [in Ukrainian].

8. Holod 1921-1923 rokiv v Ukraini [Famine of 1921-1923 in Ukraine]. (1993). (Ed) O. Movchan, A. Ohinska, L. Yakovleva. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
9. *Holodomory KhKh stolittia na terytorii Mykolaivshchyny: Mykolaivshchyna v holodnykh 1921-1923 rokakh. [Holodomors of the 20th century on the territory of Mykolaiv region].* (2008). Mykolaiv: Shamrai. [in Ukrainian].
10. Hrynevych, L. (2013). Holod 1928-1929 rr. vadianskii Ukraini. [Famine of 1928-1929 in Soviet Ukraine]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
11. Hudz, V. (2019). Istoriohrafia Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini. [Historiography of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine]. Melitopol: FOP Odnoroh T. V. [in Ukrainian].
12. Katunina, Ye. (2001). Problemi goloda v rabote R. Serbina «Golod 1921–1923 i ukrainskaya pressa v Kanade». [Problems of famine in R. Serbin’s work “The Famine of 1921–1923 and the Ukrainian Press in Canada”]. *Kultura narodov Prichernomorya. [Culture of the peoples of the Black Sea region],* 22, 96–100.
13. Khoroshun, B. (1987). KP(b)U v borotbi z holodom v 1921-1922 rr.[CP(b)U in the fight against hunger in 1921-1922]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. [Ukrainian Historical Journal],* 7, 98-105. [in Ukrainian].
14. Khoroshun, B. (1999). Prodovolcha polityka v Ukraini v 1920-1930-kh rokakh. [Food policy in Ukraine in the 1920s-1930s]. *Extended abstract of doctor’s thesis.* Kyiv. [in Ukrainian].
15. Kulchytskyi, S. & Movchan, O. (1993). Nevidomi storinky holodu 1921-1923 rr. v Ukraini. [Unknown pages of the famine of 1921-1923 in Ukraine]. *Istorychni zoshyty. [Historical notebooks].* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
16. Kulchytskyi, S. (1996). Komunizm v Ukraini pershe desiatyrichchia (1919-1928 rr.). [Communism in Ukraine the first decade (1919-1928)]. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
17. Kulchytskyi, S. (2013). Holodomor yak henotsyd: yakoiu musyt buty dokazova baza? [Holodomor as genocide: what should be the evidence base?]. *Tyzhden. [Week],* 47 (471). [in Ukrainian].
18. Kyrylenko, V. (2012). Istoriohrafia problemy holodu 1921–1923 rr. na Pivdni Ukrainy. [Historiography of the famine problem of 1921–1923 in the South of Ukraine]. *Arkasivski chytannia: materialy II mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. [Arkasiv readings: materials of the II international scientific and practical conference].* Mykolaiv : MNU im. V. O. Sukhomlynskoho, 309–311. [in Ukrainian].
19. Kyrylenko, V. (2015). Holod 1921–1923 rokiv u pivdennii Ukraini. [Famine of 1921–1923 in southern Ukraine]. *Extended abstract of candidate’s thesis.* Mykolaiv. [in Ukrainian].
20. Landa, S. (1962). Borotba z holodom na Odeshchyni 1921-1922 rr. [Fight against hunger in Odesa region. 1921-1922]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. [Ukrainian historical magazine],* 10, 118-120. [in Ukrainian].
21. Linov, A. (2001). Do istoriohrafii problemy holodu 1921–1923 rokiv na Mykolaivshchyni. *Ukrainska derzhavnist: problemy istorii, prava, ekonomiky, movoznavstva, filosofii, politolohii ta kultury. [To the historiography of the famine problem of 1921–1923 in the Mykolaiv region. Ukrainian statehood: problems of history, law, economy, linguistics, philosophy, political science and culture].* Vseukrainska naukova konferentsiia, prysviachena 10-y richnytsi nezalezhnosti Ukrainy. [All-Ukrainian scientific conference dedicated to the 10th anniversary of Ukraine’s independence]. Mykolaiv ; Odesa: Tetra. [in Ukrainian].
22. Makarenko, A. (1957). Proval antyradianskoi polityky mizhnarodnoho imperializmu (1917-1924). [The failure of the anti-Soviet policy of international imperialism (1917-1924)]. Kyiv: Vydvo AN USSR. [in Ukrainian].
23. Makarenko, A. (1976). Moguchaya sila proletarskoi solidarnosti: Podderzhka mezhdunarodnim proletariatom strani Sovetov v 1921-1925 gg. [The mighty power of proletarian solidarity: Support by the international proletariat of the country of the Soviets in 1921-1925]. Moskva: Gospolitizdat. [in Russian].
24. Marchenko, A. (2018). Shapoval pro orhanizatsiiu bilshovytskym rezhymom holodomoru v Ukraini 1921–1923 rr. [hapoval on the organization of the Holodomor by the Bolshevik regime in Ukraine in 1921–1923]. *Materialy mizhnarodnoi konferentsii «Shtuchni holody v Ukraini KhKh stolittia». [Materials of the international conference “Artificial Famines in Ukraine of the 20th Century”].* Kyiv; Drohobych: Kolo. [in Ukrainian].
25. Markova, S. & Baikienich, D. (2021). Pochatok masovoho shtuchnoho holodu 1921-1923 rr. v Ukraini: suspilno-ekonomichni prychny. [The beginning of the mass artificial famine of 1921-1923 in Ukraine: socio-economic reasons]. *Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Masovyi shtuchnyi holod 1921-1923 rr. Do sotykh rokovyn. [materials of the inter-*

national scientific and practical conference “Mass artificial famine of 1921-1923. To the hundredth anniversary]. Vyshhorod: PP Serhiichuk M. I. [in Ukrainian].

26. Marochko, V. (2018). Entsyklopediia Holodomoru 1932-1933 rr. v Ukraini. [Encyclopedia of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine]. Drohobych: Kolo. [in Ukrainian].

27. Marochko, V. (2018). Lenynskiy liudomor 1921–1923 rr.: «bratnii» rozpodil smerti. [The Lenin genocide of 1921–1923: “fraternal” distribution of death]. *Slovo prosvity*. [The word enlighten], 16 (954). [in Ukrainian].

28. Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Masovyi shtuchnyi holod 1921-1923 rr.: do sotykh rokovyn». [Materials of the international scientific and practical conference “Mass artificial famine of 1921-1923: to the hundredth anniversary”]. (1921). Vyshhorod: PP Serhiichuk. [in Ukrainian].

29. Mazepa, I. (2003). Ukraina v ohni y buri revoliutsii (1917-1921 rr.). [Ukraine in the fire and storm of the revolution (1917-1921)]. Kyiv: Tempora, 2003. [in Ukrainian].

30. Mlynovetskyi, R. (1958). Holod v Ukraini v svitli uriadovykh danykh. [Famine in Ukraine in the light of government data]. B.M.: B.V. [in Ukrainian].

31. Movchan, O. (1988). Trudyashchiesya USSR v borbe s prodovolstvennim krizisom pri perekhode k nepu. [Workers of the Ukrainian SSR in the fight against the food crisis in the transition to the New Economic Policy]. Kiev: Naukova dumka. [in Russian].

32. Movchan, O. (1990). Holod 1921-1923 rr. na Ukraini. [Famine of 1921-1923 in Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. [Ukrainian historical journal], 10, 38-45. [in Ukrainian].

33. Movchan, O. (1990). Holod 1921-1923 rr. na Ukraini. [Famine of 1921-1923 in Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. [Ukrainian historical journal], 12, 30-36. [in Ukrainian].

34. Movchan, O. (1993). Holodomory v Ukraini 1921-1923 i 1932-1933 rr.: spilne i vidminne. Naibilshyi zlochyn istorii. [Holodomors in Ukraine 1921-1923 and 1932-1933: common and different. The greatest crime in history]. *Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii “Slobozhanshchyna: Holodomor 1932-1933 r.”*. [Materials of the scientific and practical conference “Slobozhanshchyna: Holodomor 1932-1933”]. Kyiv: Prosvita. [in Ukrainian].

35. Movchan, O. (1993). Z leninskoho 1921 r. pochavsia stalynskiy 1933 r. [From Lenin’s 1921, Stalin’s 1933 began]. *Ukraina*. [Ukraine], 13, 10-13. [in Ukrainian].

36. Movchan, O. (2003). Holod 1932-1933 r. v Ukraini: prychny i naslidky. [Famine of 1932-1933 in Ukraine: causes and consequences]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

37. Movchan, O. (2021). Kampanii z vyluchennia tserkovnykh tsinnosti 1922 r. v Ukraini: istoriografiiia problemy. [Campaigns for the removal of church values in 1922 in Ukraine: historiography of the problem]. *Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii «Masovyi shtuchnyi holod 1921-1923 rr. (Do 100 rokovyn)*. [Materials of the scientific and practical conference “Mass Artificial Famine 1921-1923 (Up to 100 years)”. Vyshhorod: PP Serhiichuk M.I. [in Ukrainian].

38. Mykhailovskyi, T. (2009). ARA na Pivdni Ukrainy (1921-1923 rr.): istoriografiiia problemy. [ARA in the South of Ukraine (1921-1923): historiography of the problem]. *Eminak*. [Eminak], 1-4, 88-94. [in Ukrainian].

39. Mykhailovskyi, T. (2013). Mizhnarodni orhanizatsii na pivdni Ukrainy u 20-kh rokakh KhKh st.: istoriografiiia pytannia. [International organizations in the south of Ukraine in the 20s of the 20th century: historiography of the issue]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu im. V.O. Sukhomlynskoho. Istorychni nauky*. [Scientific Bulletin of Mykolaiv National University named after V.O. Sukhomlynskyi. Historical sciences], 3.35, 241-247. [in Ukrainian].

40. Pohromskyi, V. (2013). Suchasni doslidzhennia z istorii diialnosti «Dzhoint» v Ukraini u vitchyzniani ta diasporii istoriografii. [Modern research on the history of the activity of “Joint” in Ukraine in national and diasporic historiography]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu im. V.O. Sukhomlynskoho. Istorychni nauky*. [Scientific Bulletin of Mykolaiv National University named after V.O. Sukhomlynskyi. Historical sciences], 3.34, 272-277. [in Ukrainian].

41. Portnoi, I. (1955). Proval antisovetskoi deyatelnosti ARA na yuge Ukraini (dekabr 1921 g. – iyun 1923 g.). [The failure of the anti-Soviet activities of the ARA in the south of Ukraine (December 1921 - June 1923)]. *candidate’s thesis*. Odessa. [in Russian].

42. Samofalov, V. (1963). Komunistychna partiia Ukrainy v borotbi za vidbudovu narodnoho gospodarstva (1921-1925 rr.). [The Communist Party of Ukraine in the Struggle for Reconstruction of the National Economy (1921-1925)]. Kyiv: Derzhpolitvydav. [in Ukrainian].

43. Serbyn, R. (1987). Famine in Ukraine 1932-1933. *Edmonton*, 147-178. [in English].

44. Serbyn, R. (1987). Le premiere famine in Ukraine et o’ccident. *L’eas europeen*. 1987, 206 (avril-juin), 31-37. [in English].

45. Serbyn, R. (1989). Protest robotnykiv proty vyvozu zbizhzhia za kordon pid chas pershoho holodu v Ukraini, 1921-1923, dokumenty. [Workers' protest against the export of grain abroad during the first famine in Ukraine, 1921-1923, documents]. *Ukrainskyi istoryk*. [Ukrainian historian], 4, 49-75. [in Ukrainian].
46. Serbyn, R. (1993). Holod 1921-1923 i ukrainska presa v Kanadi. [Famine 1921-1923 and the Ukrainian press in Canada]. *Ukrainsko-kanadskyi doslidno-dokumentalniyi tsestr*. Instytut ukrainskoi arkheohrafiï Akademii nauk Ukrainy. [in Ukrainian].
47. Serbyn, R. [1988]. The first men-maid famine in soviet Ukraine. *Ukrainian weekly (Jersey-city)*, 6. [in English].
48. Serhiichuk, V. (2003). Yak nas moryly holodom: 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 rr. [How we were starved: 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947]. Kyiv: Vydavnycha Ukrainska spilka. [in Ukrainian].
49. Shkvarets, V., Horburov, Ye. & Horburov K. (2008). Istoriosofia ta istoriografia holodomoriv–liudomoriv na Mykolaivshchyni. [Historiosophy and historiography of the Holodomors-Ludomors in the Mykolaiv Region]. Mykolaiv: Shamrai. [in Ukrainian].
50. Shtuchni holody v Ukraini KhKh stolittia. [Artificial famines in Ukraine in the 20th century]. (2018). *Materialy mizhnarodnoi konferentsii*. [Materials of the international conference]. Kyiv ; Drohobych: Kolo. [in Ukrainian].
51. *Shtuchnyi masovyi holod 1921-1923 rr. [Artificial mass famine of 1921-1923]*. Retrieved from <https://holodomorinstitute.org.ua/1921-1923/> [in Ukrainian].
52. Siadrystyi, M. (2017). Molokh leninizmu. Ideolohiia derzhavnoho teroru. [Moloch of Leninism. Ideology of state terror]. Kyiv: ChP «Firma «Hrandma». [in Ukrainian].
53. Stashevskiy, D. (1960). Ekspansiiia SShA pid vyhliadom «dopomohy» (1919-1923). [Expansion of the USA under the guise of “aid” (1919-1923)]. Kyiv: Vyd-vo AN URSS. [in Ukrainian].
54. Troian, A. (2002). Pershyi radianskyi holodomor na Ukraini: istoriografia problemy. [The first Soviet famine in Ukraine: historiography of the problem]. *Naukovi zapysky [Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho]. Serii: Istoriiia*. [Scientific notes [Vinnytsia State Pedagogical University named after M. Kotsyubynskiy]. Series: History], 4, 240–244. [in Ukrainian].
55. Tryhub, O. & Mykhailovskiy, T. (2020). Mizhnarodni humanitarni orhanizatsii na Pivdni Ukrainy u 20-kh rr. [International humanitarian organizations in the South of Ukraine in the 20s of the 20th century]. Mykolaiv: Ilion. [in Ukrainian].
56. Turchenko, H. (2012). Holod 1921-1923 rr. yak zasib derzhavnoho teroru radianskoi vlady na Pivdni Ukrainy. [Famine of 1921-1923 as a means of state terror of the Soviet government in the South of Ukraine]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. [Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University], XXXII, 206-209. [in Ukrainian].
57. Ukraina moderna i suchasna (istoriia, istoriografia ta dzhereloznavstvo) [Modern and contemporary Ukraine (history, historiography and source studies)]. (2004). *Materialy naukovykh chytan, prysviachenykh 60-richnomu yuvileiu prof. H. K. Shvydko*. [Materials of scientific readings dedicated to the 60th anniversary of prof. H. K. Shvydko]. Dnipropetrovsk: Natsionalnyi hirnychi universytet, 149–155. [in Ukrainian].
58. Ulianych, V. (2004). Teror holodom i povstanska borotba proty henotsydu ukraintsiv u 1921–1933 rokakh. [Terror by hunger and the insurgent struggle against the genocide of Ukrainians in 1921–1933]. Kyiv: MAUP.
59. Vasylev, V. (2011). Porivnialnyi analiz holodu ta Holodomoru: Vinnytska oblast (1920 - 1940-i rr.). [Comparative analysis of famine and Holodomor: Vinnytsia region (1920 - 1940s)]. *Istoriiia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*. [History of Ukraine. Little-known names, events, facts], 3, 111-135. [in Ukrainian].
60. Veselova, O., Marochko, V. & Movchan O. (2000). Holodomory v Ukraini 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Zlochyny proty narodu. [Holodomors in Ukraine 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Crimes against the people]. Kyiv ; Niu-York: M.P.Kots, 2000. [in Ukrainian].
61. Wusyl, V. (1984). Famine in Ukraine in 1921-1923 and soviet government's countermeasures *Nationalities papers*, 2, 265-285. [in English].

Надійшла до редакції / Received: 27.10.2022

Схвалено до друку / Accepted: 16.11.2022